

# Bediüzzaman'ın Formülasyonu Üzerinden Kriz ve Kriz Sonrası

Cemil Ertem

[Dr.]

## GİRİŞ

Bu çalışma, 2008 yılında başlayan küresel krizin iyiden iyiye su yüzüne çıkardığı alternatif iktisat tartışmalarına mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ama hiç şüphesiz, alternatif iktisat dediğimiz zaman, bugün artık yalnızca iktisadi olanı anlamıyoruz. Bundan çok daha ötesini yeni bir toplumsal kurguyu anlatmaya başlıyoruz. Bu anlamda bu çalışma yalnızca bir iktisadi çalışma değildir. Ancak tabii ki iktisattan hareket ederek yeni bir toplum tahayyülünü yapmaya çalışmaktadır.

Bunu yaparken çok basit, anlaşılır bir formülasyondan yola çıkacağız. İki temel kavram bu formülasyonu oluşturuyor: “Malikiyet ve Serbestiyet.” Bu kavramlar daha doğrusu formülasyon Said-Nursi'ye ait. Said Nursi'nin yaşadığı dönem olan 1878-1960 yılları arasındaki süreç hem Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) hem de dünya için oldukça belirleyici ve bugünleri oluşturan bir konjunktürdür. Bu açıdan konumuz açısından, yalnızca Said Nursi'nin o dönemde aldığı pozisyon, söyledikleri ve tabii Risale-i Nur külliyatı oldukça yol gösterici olmaktadır.

Sanayi Devrimi öncesi ve sonrası, Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği Batı'da ve Batı'nın sanayileşmenin hızıyla kolonileştirmeye çalıştığı Doğu'da kapitalizmi eleştiren, dahası alternatif model öneren birçok düşünür ve iktisatçı olmuştur. Tabii Karl Marx'ın Kapital'i ve Kapital dışında da yazdıkları bu bağlamda oldukça önem arz etmektedir. Ama Marx dahil, kapitalizme köklü bir eleştiri getirmiş ve kapitalizmin aşılmasını “tarihsel determinist” bir

1908-1918 yılları  
arasındaki on  
yıllık tartışma, iki  
yüzyıllık birikmiş  
'çağdaşlaşma'  
sorunlarının  
tümünü kapsayan  
bir tartışmadır ve  
bu tartışmanın  
sacayağı;  
İslamcılık,  
Batıcılık ve  
Türkçülük olarak  
tezahür etmiştir.

açıdan mutlak görmüş bütün düşünürlerin söyledikleri, şu son krize değin, bilimsel çıkarımlar olmaktan ziyade, 'ideolojik' politik yaklaşımlar ve subjektif temenniler yığını olarak anlatılmaya çalışıldı ve bunda da büyük ölçüde başarılı olundu. Tabii ki bu 'başarıda' Sovyetler'in seksenlerin sonunda tarih sahnesinden çekilmesinin payı büyük ama ondan da önce, Sovyetler'in, kapitalizme alternatif bir iktisadi-sosyal sistem olmak yerine, tam da kapitalizmi, paradoksal bir şekilde, ayakta tutan, onun adeta tersten yüzü olarak tarih sahnesinde var olması gerçeği önemliydi.

20. yüzyıla girildiğinde, Çarlık Rusyası ve Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'da gelişen ulus-devletlerle yoluna devam edeceği anlaşılan sanayi kapitalizminin siyasi saldırısı altındaydılar. Her iki imparatorluk, sanayi devriminin ivmesiyle hızla gelişen ve savaşlarla örülmeye çalışılan ulus-devletleşmenin siyasi ve ideolojik saldırısı altında kaldılar. Uluslaşma ve onun ideolojik hamuru olan milliyetçilik hızla yayılıyor ve dini olanı da kendisine katarak yozlaştırıyor ve değiştiriyordu. İttihat-Terakki'nin temelleri bu eksen üzerinde şekillendi. Berkes'e göre (Berkes:1976;405) 1908-1918 yılları arasındaki on yıllık tartışma, iki yüzyıllık birikmiş 'çağdaşlaşma' sorunlarının tümünü kapsayan bir tartışmadır ve bu tartışmanın sacayağı; İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük olarak tezahür etmiştir. Ancak, Berkes'in Batıcılık dediği ve liberal akımı kendisine temel alan politik duruş ile İslamcılık da Türkçülükte somutlanan milliyetçiliğin etkisine girmiş ve bu akımlar milliyetçi ideolojinin süzgecinden geçtikten sonra reel-politik alanda yer alıyorlardı. Bu yüzden Berkes, İttihat-Terakki'nin ideolojisini Batıcı-İslamcı ve Milliyetçi olarak tanımlamıştı. (Berkes; 1976;406)

Bu şartlar altında, bir toplumu oluşturan temel alanlarda (ekonomi, siyaset, kültür) ulusçu dar bakış açıları giderek hâkim olmaya başlamış, dinlerin etkisi ve yaygınlığı da seküler 'aydınlanmacı' bir bütünleşme ile tehdit edilir olmuştu.

Bu tekleştirici ideolojik dayatma bir 20. yüzyıl gerçeği olarak anlaşılmalıdır; çünkü hemen 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesinden çekilen iki büyük imparatorluğun (Rusya ve Osmanlı) dönüşüm yönü (devrimleri) birbirinden çok ayrı yönleri işaret ediyor görünüyordu. Ama sonuçta her ikisi de yukarıdan aşağı bir sanayileşme (ekonomi alanında) ve seküler bir ulus-devletçi bürokratik baskıcı oligarşi (siyaset alanında) oluşturma amacının tarih sahnesine çıkmasında büyük rol oynadılar. Bu da bir 20. yüzyıl gerçeği idi.

İşte bu tarih içinde Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti pratiği içinde Said Nursi, bu çarpıtılmış, dayatmacı 'gerçekliği' İslam tarafından deşifre eden ve deşifre ettiği kadarıyla bunun insani alternatifini ortaya çıkaran bir düşünür olarak, bugünlere damgasını vurmaya aday görünmektedir. Örneğin Said Nursi'nin Medresetü'z-Zehra Üniversitesi'ni bugün bu bakış açısıyla ele almalıyız ve bu projenin din ile bilimin birbirini dışlayan değil, birbirini tamamlayan iki önemli medeniyet ışığı olduğunu anlatmalıyız. Bunu böyle anlatırken aynı zamanda Said-Nursi'nin büyük anlatsını da anlatmış olacağız.

Bugün görüyoruz ki, Batı'nın seküler dünyası bir kriz çözümü(!) olarak medeniyetler çatışmasını öne çıkartıyor. Aslında batı medeniyeti –yani sanayi devrimi ile doruğuna varan ve emperyalist paylaşım savaşlarıyla devam eden bugün de büyük bir kriz içinde bulunan kapitalizm- bütün sürdürülebilirliğini bu gerilim ve çatışma üzerine kurmuştur.

Bu çatışmada, halkları bölen ulus-devletlerin, dikenli telleri ve halkların inançlarını, dillerini, kültürlerini yasaklayan hukukları vardır.

İşte Said Nursi'nin ışığı bu karanlık dünyayı aydınlatmak, onu değiştirmek içindir. Said-Nursi'nin üniversitesi, bilimle dini bir araya getirmekle kalmaz aynı anda halkların kültürlerini ve dillerini de bu üniversitede yaşatır. Türkçe, Arapça, Kürtçe özgürdür Bediüzzaman'da.

Bu çalışmada Said Nursi'nin, yukarıda bahsettiğimiz 20. yüzyıl 'gerçekliğini' ekonomik açıdan nasıl aştığını ve bu 'gerçekliğin' (kapitalizmin tekeli aşamasının) ilkönce Said Nursi'de sonra da- buna bağlı olarak- İslam'da hangi parametrelerin üzerine oturduğunu anlatacağız. Tabii bunları anlatırken bir Türkiye tarihi turu da yapmak kaçınılmaz oluyor. Osmanlı'dan bu yana birçok çarpıtılmış olguyu, bir başka bakış açısıyla, anlatma gayreti içinde olacağız.

## 1. 20. yüzyıla doğru: İnsanlığın utanç zamanları

17. yüzyılda sanayi devriminin ilk kıvılcımları Avrupa'da feodal devletin ve onu ayakta tutan monarşinin sallanmaya başlamasıyla belli olmaya başlamıştı. Tebaa yerine yurttaş kavramı geliyordu; ama ulus-devlet modeli, bütün bu süreçte, patrimonyal devletin hem toprak hem de nüfusu bütünleştiren kimliğini tıpatıp yeniden üretiyordu. Ancak yine de üç büyük burjuva devrimi ile belirginleşecek yeni bir model, sanayi devriminin ilk ufuklarıyla Avrupa kıtasında belirmeye başlamıştı. Bu model ulus-devletti. Negri ve Hard İmparatorlukta şöyle der: "Ulus-devlet patrimonyal devletin hem toprak hem de nüfusu birleştiren kimliğini tıpatıp yeniden üretir." (Negri ve Hard; 2002:117) Ancak yeniden üretmekle kalmaz ulus-devlet, sanayi devriminin yürütücüsü ve devrimin yeni egemenlerinin 'modern' egemenliklerini garanti altına almak için yeni araçlar geliştirir. Bu anlamda yine Negri ve Hard ulus kavramının yeni 'modern' egemenliğinin bütün alternatiflerinin yollarının kesileceği ve mutlak toplumsal 'uzlaşımın' zor ve zorun oluşturduğu ideoloji ile 'yukarıdan' devletin tartışılmaz iradesi ile kurulacağını vazedir. Ulus tartışmasız, bütünlüklü, homojen Rousseaucu genel iradenin temeliydi. (Negri ve Hard; 2002:119) Ancak ulus kavramı aynı zamanda, kapitalist pazarın sınırlarını belli eden, belli ettiği oranda da, üretimi ve yatırımı planlayan bir sınırlılığın ilk ideolojik harcıydı ve bu anlamda ulus, bir egemenler cemaatiydi. Ama bu cemaatin, homojen olması 'gerekliliği' düpedüz bir ideolojinin dayatmasıydı ve bu dayatma ulus dışında ayrı ve çok daha geniş-neredeyse ümmet- birliği vazedir. İslam dışarıda tutmalıydı ki, ırka dayalı bir birliği ve onun sınırlarını oluşturabilirdi. İşte bundan dolayıdır ki, bütün geç kalmış ulus-devletler, özellikle İslam dinini dışarıda tutan seküler bir anlayış ve ideolojiyi kurucu ideoloji olarak benimserler.

Bu yaklaşım, aynı zamanda, dil ve kültür çeşitliliğini de reddediyor ve tek bir dil, tek bir ırk üzerine seküler bir dünya vazediyordu. Bu dünyada din, özellikle de hayatın her alanını kapsayan ve kapsadığı oranda da evrensel olan (ümmet) İslam olmamalıydı. Bunun için Batı'nın bu yolculuğunda, Osmanlı İmparatorluğu, adeta yolun üzerinde duran bir geçit vermez dağ misaliydi.

### 1.1. Sanayi devrimine giden yol

Liberal öğretinin en önemli ve başlangıç yapıtlarından biri olan 'The Wealth of Nations'u Adam Smith, 1776 yılında yayınlamıştı.<sup>1</sup> Smith'in yaşadığı

*İşte Said Nursi'nin ışığı bu karanlık dünyayı aydınlatmak, onu değiştirmek içindir. Said-Nursi'nin üniversitesi, bilimle dini bir araya getirmekle kalmaz aynı anda halkların kültürlerini ve dillerini de bu üniversitede yaşatır.*

Batı  
Avrupa'da 15.  
yüzyıldan itibaren  
coğrafi keşifler  
ile sömürgecilik  
sayesinde altın  
ve gümüşün,  
yeni birçok  
bitkinin (tütün,  
domates, patates  
gibi) Avrupa  
topraklarına  
akması, köle  
ve mal ticareti,  
finansın  
gelişimi ile  
birlikte yürüyen  
merkantilizm,  
feodal yapının  
yıkılmasında  
küçümsenmeyecek  
bir rol oynamıştı.  
Getirdiği  
zenginleşme  
bunun  
yürütücüsü  
olan tüccar  
sınıfını imtiyazlı  
yeni bir sınıfa  
dönüştürürken  
para, faiz  
finansman gibi  
yeni konuları  
da gündeme  
taşımişti.

yıllar (1723-1790) Britanya ve Fransa'da burjuva devriminin ilk kıvılcımlarının ortaya çıktığı yıllardı. Devrim yaratan bilimsel buluşlar, buna bağlı teknolojik gelişme ve bunların sürüklediği baş döndürücü gelişmeleri bağrında olgunlaştırıp ortaya çıkartacak piyasa ekonomisi tam da bu zamanlarda ortaya çıktı. Shumpeter'in<sup>2</sup> deyimiyle bu tam anlamıyla bir yaratıcı yıkıcılıktı. Ama iki büyük burjuva devrimi kara Avrupa'sında ve Britanya'da yalnız değildi. Amerika'da üçüncü büyük burjuva devrimi buraya eşlik ederken İngiltere ve Fransa'nın Pasifik'teki sömürgecilik hayallerini de suya düşürüyordu. Batı Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren coğrafi keşifler ile sömürgecilik sayesinde altın ve gümüşün, yeni birçok bitkinin (tütün, domates, patates gibi) Avrupa topraklarına akması, köle ve mal ticareti, finansın gelişimi ile birlikte yürüyen merkantilizm, feodal yapının yıkılmasında küçümsenmeyecek bir rol oynamıştı. Getirdiği zenginleşme bunun yürütücüsü olan tüccar sınıfını imtiyazlı yeni bir sınıfa dönüştürürken para, faiz finansman gibi yeni konuları da gündeme taşıyordu. Daha 16. yüzyılda J. Bodin, 'paranın miktar teorisi'nin basit bir biçimini ortaya koyuyor, kilisenin adil faiz anlayışı dışında faiz uygulamaları devreye giriyordu.<sup>3</sup> Tam burada bir zenginlik kaynağı tartışması ile karşı karşıya kalırız. Zenginliğin ya da birikmiş servetin hangi ekonomik faaliyet sonucu elde edileceği ve bu servetin getirisinin nasıl sağlanacağı şüphesiz faiz tartışmasını beraberinden getiriyor ama ondan önce hâkim sınıfların elinde toplanacak servetin nasıl elde edileceği ve nasıl değerlendirileceği sistemin niteliğini belirleyecek kadar önemli bir sorunsal olarak karşımıza çıkıyordu. Ancak bu temel soru bize 18. Yüzyıldan başlamak üzere hâkim sınıflar arasında bugünlere kadar gelecek ve krizlerle çözülecek bir başka savaşımın nedenlerini de anlatır. 15. yüzyıldan itibaren, dünya sistemi zenginliği elde etme, paylaşma ve devam ettirme süreçlerinde devleti, sınıfları ve bu sınıfların ve devletin hem ideolojisini hem de baskıcı kurumlarını üretti. 15. yüzyılın başından itibaren Merkantilizm, zenginliği dış ticaret fazlası vermede gördü. Yani ihracatınız, ithalatınızı aşacak ve bu sürekli olacak. Bu anlayış değerli maden stokuna ve zenginliğine dayanıyordu. Değerli maden zenginliği (Merkantilist zenginlik) sömürgeci döneme tekabül eder ama sömürgeci dönem ise, altın para sistemini gerekli kılar. Altın ve gümüş sanayi devrimine giden yolda en önemli zenginlik kaynağı olacaktır.

Tam burada duralım ve Frank'ın şu ilginç tespitlerini aktaralım. Dünya tarihinde, 1400'lerden başlayan, en azından, 18. yüzyıl ortalarına dek süren, bir genişleme evresi olduğunu söyleyebiliriz. Üretim ve nüfus alanlarında en büyük artış Asya'da yaşanırken, Avrupa oldukça gerilerde kalmıştır. Ancak 17. yüzyıla doğru Avrupalılar Asya'nın bu üretim artışına Amerika'dan getirdikleri para (değerli maden) ile katılmışlardır.<sup>4</sup> Asya'nın siyasi ve ekonomik istikrarını bozan husus, Avrupa'nın rekabetçi büyümesi ve hızla sanayileşmesi değildir. Esas olan Avrupa tarafından Asya'ya doğru parasal genişlemedir. Bu, ihracata bağlı talebi yukarı çekerek bu ekonomilerde hızla gelir dağılımını bozmuştur. Burada hemen Mehmet Genç'in tespitlerine değinmek gerekir ki; Mehmet Genç, Osmanlı'nın ekonomiye bakışını anlatırken şu çok önemli değerlendirmeyi yapmaktadır: 'Osmanlıların karar veren elit düzeyinde ekonomiye bakışları, çağdaşları olan merkantilist Batı'dan

1- Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, İş Bankası Yayınları, 2006, İstanbul.

2- J.A. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, s. 78, Alter Yayınları, 2007, İstanbul

3- G. Kazgan, *Milletlerin Zenginliği içinde sunuş*: S- 7 -2006- İş Bankası Yayınları- İst.

4- A.G. Frank; *Re Orient; Global Economy in the Asian Age*-1998;S:389, University of California Press.

ve aynı Batı'nın ürünü olan çağımızdaki yaygın anlayıştan oldukça değişik özellikler taşımaktaydı. Osmanlıların zihin dünyalarında ekonomiye ilişkin tasavvur, en genel anlamıyla, ihtiyaçların karşılanması noktasında toplanıyordu. Devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadi faaliyetin hedefi ve meşruiyet temeli idi. Yani kısaca "provizyonist"tiler. Mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler. Bu sebepten, Osmanlılar ithalat ve ihracat konusunda çağdaşları olan Batı'nın ve bugünün değerlerine hiç uymayan bir tutum içindeydiler. İthalatı serbest bırakıyor, buna karşılık ihracat üzerinde, bazen yasaklamalara varan ölçüde, sıkı kontrol rejimi uyguluyorlardı. <sup>5</sup> Osmanlı Batı'dan gelen 'parasal' zenginleşmeye bu nedenle önemli ölçüde direnmiş ama toprak ve buna bağlı gelir sistemindeki gerilemeler sistemin çözülmesinde etkili olmuştur. Alternatif bir iktisadi sistem bahsinde Osmanlıya geleceğiz; ancak şu kadarını söyleyelim; Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda karşı idi. Kapitalizme açık olması gereken ticaret sektöründe gördüğümüz sınırlama, kontrol ve düzenlemelerle, bunu açık bir şekilde müşahade etme fırsatı buluruz. <sup>6</sup> Bu açıdan Batı'nın zenginliği ve 20. yüzyıla giden yolu, Doğu'yu tamamıyla yok ederek değil, ona geçici, tarihsel bir üstünlük sağlayarak gerçekleşmiştir. Bu, altın paraya (değerli madenlere) dayalı bir uygarlığın ilk adımı idi. Ancak bu uygarlık, yağma, sınırsız bir sömürü ve bunun sonucunda savaşa dayalı ulus-devletler kapitalizmini ortaya çıkartacaktı. Bu yüzden bu sistem, özel mülkiyeti ve bireyi değil, tam aksine devletçi ve tekelci bir özel mülkiyeti ve bireye rağmen devleti savunur. Bu açıdan, 19 ve 20. yüzyıllardaki kapitalizme bütün muhalif çıkışlar bireyin küçük özel mülkiyetini değil de, tekelleşme yolunda ve tekelleşmiş bu özel mülkiyeti hedef alır. İşte bunun için biz burada Bediüzzaman'ın, daha sonraki bahislerde, açıklayacağımız malikiyet ve serbestiyet formülasyonunu, yalnız bir 20. yüzyıl çıkışı ve muhalefeti olarak değil, bugünü de önemli ölçüde karşılayan bir muhalif çıkış olarak niteliyoruz.

O zaman Batı'nın bu uzun konjoktürel hâkimiyetinin tarihsel arka planında, değerli madenlere dayalı parasallaşma ve zenginleşme vardır ama bu, aynı zamanda sömürgeci bir hâkimiyet ve sonunda ribaya<sup>7</sup> dayalı bir yağma ekonomisidir.

Bu yüzden, 17. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna değin, Büyük Britanya imparatorluğunun sömürgeci hâkimiyeti, altın para standardı eşliğinde sürmüştür. Zenginliğin değerli maden biriktirmekten ve dolayısıyla yağmacı bir ticareten geçmeyeceğini ilk anlatan 18. yüzyılda "Fizyokratlar" olmuştur. Fizyokrat öğretisi, zenginliğin kaynağını üretimde bulmuş ama bu üretimi yapacak üretim faktörünü toprak olarak tespit etmişti. Tarım üretiminin ve rant olarak toprağın zenginlik kaynağı olarak görülmesi şüphesiz bir geçiş dönemini anlatır ama bundan önce sınırlı ve çoğaltılamaz bir üretim aracı olan toprağın öne çıkması taşınmaz mülkün kapitalizmin öncesi daha doğrusu sanayi öncesi toplumlarda önemini artırır. 18. yüzyılda sanayi devriminin ilk

*Bu açıdan, 19 ve 20. yüzyıllardaki kapitalizme bütün muhalif çıkışlar bireyin küçük özel mülkiyetini değil de, tekelleşme yolunda ve tekelleşmiş bu özel mülkiyeti hedef alır. İşte bunun için biz burada Bediüzzaman'ın, daha sonraki bahislerde, açıklayacağımız malikiyet ve serbestiyet formülasyonunu, yalnız bir 20. yüzyıl çıkışı ve muhalefeti olarak değil, bugünü de önemli ölçüde karşılayan bir muhalif çıkış olarak niteliyoruz.*

5- Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, s. 71, Ötüken Neşriyat, 2007, İstanbul.

6- Mehmet Genç, age, s. 78.

7- İslam'da yasak olan yalnız faiz değildir; bütünüyle riba yasaktır. Faiz, ribanın yalnız birinci türüdür. (Ribe'n-nesie) Ribanın ikinci türü ise eşitsizliğe dayalı mübadeledir. Gücsüz olanı sömürmek, ezmek, zor durumda olanın elindeki yok pahasına almak... (Ribe'l-fadl) Ribanın üçüncü türü çok açıklayıcıdır: Bu riba, (Bey'ül-garar) mevcut olmayan varlıkların mübadelesini yasaklar. Yani bugün sistem, Bey'ül'garar yasağı uygulasaıydı bu kriz bir mali kriz olarak ortaya çıkmazdı. Ama o zaman kapitalizm olur muydu o ayrı.



"Birlik ve ilim, marifeti esas almalıyız, kişi özgürlüğü ve bireylerin gelişmesinin önünün açılması elzemdir, toplumsal yaşam meşveret esasına göre düzenlenmelidir ve nihayet Kur'an şeriatına uyulmalıdır."12 Said-Nursi'nin bu görüşleri ve meşruiyetin devamı için meşruiyeti de aşan bir demokrasi ve özgürlük anlayışını öngörür şüphesiz ve bu anlayış, İslam'a dayandığı ölçüde de, Batı'nın, sanayi devrimini ile belirginleşen, ulus-devletçi seküler dünyasından ayrılır.

işaretleri ile zenginliğin kaynağı manifaktür olarak ortaya çıkıyor ve Adam Smith'le birlikte zenginliğin ve bunun sürdürücüsü olan sermaye birikiminin kaynağı sanayi üretimi olarak tarif ediliyordu. İş bölümüne dayanan el birliği, klasik şekline manifaktürle bürünür. 8 Kapitalist üretim sürecinin karakteristik biçimi olarak, kabaca 16. yüzyılın ortalarından başlayıp 18. yüzyılın son 30 yılına kadar süren asıl manifaktür dönemi boyunca egemen biçim olmaya devam eder. 9 Marx, manifaktürün iki ayrı biçimde doğduğunu söyler; birincisi metallerin üretiminde bağımsızlıkları yitiren üretici zanaatkarların birleşmesi ya da ayı türden zanaatkarların elbirliği sonucu manifaktür doğar. Ama aynı zamanda, manifaktür üretim, sürecine işbölümünü sokar. İşbölümü ve aletlerin mükemmelliğinin bileşkesi bize sanayi üretiminin temelini verir. Ancak manifaktürün evrimi bize kapitalizmin uygun ölçek arayışını verir. Bu arayış 19. yüzyıldan itibaren ulus-devletleri ortaya çıkartarak üretim, devletin yarattığı dışsallık ve homojenite10 sayesinde ulusların zenginliğinin kaynağı oldu. Bu önemli ayrıma, hem Marx, Kapital'in 1. cildinde hem de Smith Ulusların Zenginliği'nde iş bölümüne değinir11 ama tam oradan iki önemli iktisatçı da toplumsal işbölümüne geçer. İşte zenginliğin kaynağının üretim olması ve o üretiminin de kapitalist sistem içinde gerçekleştirilmesi bize, kapitalizmin dinamiklerinin doğurduğu kriz halini hediye eder ama kapitalist üretimin, ulus-devlet sınırlarında ve ulus homojenitesinde olması da yine ayrı bir kriz dinamiğini ortaya çıkartır. Bu kriz dinamiği, aynı zamanda, 'yanlış' bir uygarlığın temel dayanaklarını oluşturacaktı. Bu temel dayanaklar, ulus-devletin temel dayaklarıdır aynı zamanda. Bu, geçişe, yani ulus-devlete dayalı bir kalkınma ve uygarlık fikrine, İslam-aslında- başından beri karşı çıkmıştır. Bediüzzaman, 1908 devrimi sırasında bugünleri de anlatan çok önemli bir siyasi pozisyon almıştır bize göre. Bu günlerde Rehber-i Vatan'da çıkan ve Hürriyete Hitap adlı makalesinde meşruiyetin ilanını sevinçle karşılamakta ve şu önerileri yapmaktadır:

"Birlik ve ilim, marifeti esas almalıyız, kişi özgürlüğü ve bireylerin gelişmesinin önünün açılması elzemdir, toplumsal yaşam meşveret esasına göre düzenlenmelidir ve nihayet Kur'an şeriatına uyulmalıdır."12 Said-Nursi'nin bu görüşleri ve meşruiyetin devamı için meşruiyeti de aşan bir demokrasi ve özgürlük anlayışını öngörür şüphesiz ve bu anlayış, İslam'a dayandığı ölçüde

8- Manifaktürün kapitalist üretim ilişkisinin ve üretim sürecinin rüşeym hali olduğunu Marx, Kapital 1. ciltte çok ayrıntılı olarak anlatır. Marx'ın manifaktürü aslında ilkönce bir toplumsal işbölümü modeli sonra da bütün toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkilerin doğurduğu üstyapının (hukuksal ve siyasi sistemin) çıkış noktasıdır. Şöyle devam eder Marx; toplum içindeki işbölümü ve buna uygun olarak bireylerin belli özel meslek alanlarına bağlanmaları, tıpkı manifaktürde meydana gelen iş bölümü gibi, birbirlerine karşı hareket noktalarından kalkarak gelişir. (Marx; Kapital-Cilt-1 S:341,2011) Marx'ın bu satırları bize işbölümünün kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesindeki önemi ve buna bağlı toplumsal işbölümü ve kapitalist kalkınma arasındaki güçlü bağı anlatmaktadır. İşbölümünün kadük kalması uzanlaşmayı ortadan kalkmakta ve manifaktür gelişmemektedir. Manifaktürün gelişmemesi, kapitalizmin ortaya çıkmaması yani sanayileşmeye giden kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmemesi anlamına gelir. Bu anlamda, Türkiye'de 'Köy Enstitüleri' deneyimi bızce kesinlikle korporatist ve devletçi bir kapitalizm dışı ama ona için üretim biçiminin geliştirilmesi projesidir. Maddi düzeyde başarılı olamamış ve devam ettirilmemiş de olsa, ideolojik olarak, başarılı olmuş ve önemli kalıntılar bırakmış bir projedir; Köy Enstitüleri... Bugün Köy Enstitülerine bir takım çevrelerce düzülen övgülere bu bağlamda çok temkinli yaklaşmak gerekir. Ancak bu korporatist anlayış bugün 'sol' meslek örgütleri, en azından, söylem ve eylem düzeyinde sürdürmektedirler.

9- Karl Marx, Kapital cilt 1, s. 327, Yordam Yayınları, 2011, İstanbul.

10- Ulus-Devlet, başından beri pazar için ve bu pazarın ilk aşamada iç talebi karşısına doğrultusunda yol, elektrik, su nihayet eğitim ve sağlık gibi sosyal alanlarda yatırım yaparak 'dışsallık' sağlar. Bu kapitalizm için olduğu kadar, soğuk savaş döneminde Sovyet ulus-devleti için de böyledir. Stalin, sosyalizm demek, elektrik, demir-çelik üretimi ve bu alanlarda kapitalizmi geçektirir derken aslında ilkönce iç pazarda ve tüketimde kendine yeten bir ekonomiyi sonra da periferisini besleyen ve idare eden sonra da -tabii- yayılan bir sistemi kastediyordu.

11- Karl Marx, age, s. 330; Adam Smith, Milletlerin Zenginliği Birinci Kitap, s. 14, İş Bankası Yayınları, 2006, İstanbul.

12- Cemalettin Canlı, Yusuf Kenan Beysülen, Zaman İçinde Bediüzzaman, s. 119, İletişim Yayınları, 2010, İstanbul.

de, Batı'nın, sanayi devrimi ile belirginleşen, ulus-devletçi seküler dünyasından ayrılır.

Öte yandan, bu geçiş döneminde İslam'ın tarihsel tavrına dikkat çekmek için başka bir örnek verelim. Hindistan'da 1930'lara doğru, Müslümanlar Hindu yönetiminin kendileri daha da zor duruma düşüreceğinden kaygılıydı. Hintli Müslümanların bir bölümü, ulusçu akımların hatta Avrupa'da faşizm ideolojisinin yaygınlaştığı ortamda Müslüman yeni bir ulus-devlet fikrine sahip olmaya başladılar. Pakistan fikri böyle doğdu. Ancak bu süreçte önde gelen Müslüman fikir adamları bu bölünme fikrine karşı çıktılar. Bunlar, Müslümanların siyasi bağımsız bir ulus-devlet yerine, kültürel ve dini özerkliğin sağlanacağı yeni bir yönetim biçimine daha çok ihtiyaç duyduklarını savunuyorlardı. Örneğin Cemaat-i İslami'yi kuran Seyyid Ebu'l-A'la Mevdudi (1903-79) bizce hem görüşleri hem de bu süreçte üstlendiği misyon itibariyle çok önemlidir.

Mevdudi, Hint Müslümanlarının devlet kurma fikrine 'tüm insanlığa kapsamlı bir sistem sunmakla' yükümlü oldukları gerekçesiyle karşı çıktı.<sup>13</sup> Mevdudi, Hindistan'da İslam'a yönelik tehditler olduğunu inkâr etmiyor, fakat siyasi ayrılık yerine kültürel kimliğin öne çıkarılmasını savunuyordu. Milliyetçilik ve bunun sonucunda siyasi bağımsızlık maskesi altında bölünme, aslında Müslümanların kültürel kimliğini de alıp götürecekti. Çünkü ulus-devlet modernizmi ulusal bir burjuvazi ve onun sekülerliğinin modernizmini dayatıyordu. Aslında Said-Nursi'nin Cumhuriyet modernleşmesine karşı çıkması ve örgütsüz bir direnişe geçip yalnızca bize bugünleri ve ötesini anlatan eserlerini yazması da tam bunu anlatır. Bu anlamda Türkiye'de zenginliğin ve servetin birikmesi ile batıcı-modernizmin ulusçu ideolojisi arasında paralellik vardır.

Türkiye'de zenginliğin hem statik bir ekonomik güç olarak servet biçimiyle ortaya çıkması ve bir sınıfın (devletin) elinde toplanması hem de yine zenginliğin dinamik bir ekonomik güç olarak yani sermaye birikimi ve bunun süreçleri olarak ortaya çıkması batıda olandan çok daha ayrı ama özgün bir tarihi deneyimi içerir. Bu tarihi deneyim batıda, yukarıda kavramsal olarak çerçevesini çizdiğimiz merkantilist birikimden hareket etmez.

Bu anlamda Türkiye deneyimi sömürgeci bir başlangıca içkin değildir ancak başından beri yağmacı ve devletçi bir başlangıca içkindir. Bu çıkış noktası, bu çalışma için temel hareket noktalarımızdan ve temel hipotezlerimizden birisidir.

Çünkü bu bize, özellikle bugünlerde Türkiye çıkışlı yeni alternatif bir iktisadi modelin niye gerekli olduğunu da anlatır. Ama buraya gelene kadar Batı'nın zenginleşmesi ve Osmanlı'nın kaçınılmaz geriye gidişinin bugüne yansımalarını ele alalım.

## 1.2. Merkantilizmden Sanayiye yolculuk ve Osmanlı'nın kaçınılmaz zorlukları

Merkantilizm, değerli madenlere dayalı finans kapitali hızla gelişmekte olan sanayi burjuvazisinin eline vermiştir. Merkantilizmin yaratıcısı yağmacı tüccarlar ne kadar sınır tanımazsa, sanayi sermayesinin temsilcisi burjuvalar o kadar sınırlara güvenir; sınırlarla çevrili pazarlar ve o pazarların koruyucusu

*Ulus-devlet modernizmi ulusal bir burjuvazi ve onun sekülerliğinin modernizmini dayatıyordu. Aslında Said-Nursi'nin Cumhuriyet modernleşmesine karşı çıkması ve örgütsüz bir direnişe geçip yalnızca bize bugünleri ve ötesini anlatan eserlerini yazması da tam bunu anlatır. Bu anlamda Türkiye'de zenginliğin ve servetin birikmesi ile batıcı-modernizmin ulusçu ideolojisi arasında paralellik vardır.*

Batı  
Avrupa'da  
merkezi  
devletlerin  
güçlenmeye  
başlamasıdır. Bu  
tarihi ayırımın  
konumuz ve  
Türkiye açısından  
çok önemi vardır.  
Merkezi devlet,  
daha doğrusu  
ulus devlet,  
batıda yaratılan  
zenginliğin  
sürdürücüsü ve  
koruyucu olarak  
ortaya çıkarken  
ve süreç içinde  
güçlenirken  
Osmanlı'da  
merkezi devletin  
gücü geriliyordu.

devletler ulus olgusunun iki temel yapıcısı olarak kendini göstermiş ve batı zenginliğinin hem sürdürücüsü hem de koruyucusu olarak kapitalizmin bu güne kadar olan serüvenine damgasını vurmuştur. Bu açıdan 17. ve 18. yüzyılların önemli özelliği, Batı Avrupa'da merkezi devletlerin güçlenmeye başlamasıdır. Bu tarihi ayırımın konumuz ve Türkiye açısından çok önemi vardır. Merkezi devlet, daha doğrusu ulus devlet, batıda yaratılan zenginliğin sürdürücüsü ve koruyucu olarak ortaya çıkarken ve süreç içinde güçlenirken Osmanlı'da merkezi devletin gücü geriliyordu.

Merkezi devletin gücünün gerilemesi yine Şevket Pamuk'a göre ekonominin gücünün gerilemesi anlamına gelmez. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda Maliyenin bunalımı ekonominin genelinin bunalımı gibi görülmüş; birçok tarihçi, merkezin mali güçsüzlüğünü genel ekonomik durumun bozulması olarak anlatmıştır. 1700'lerin ortalarına kadar olan süreçte tarımsal üretim artmış, ancak artan tarımsal üretimin ihracatı yüksek vergilerle önlenmiştir. Bu çok ilginç bir durumdur. Çünkü Osmanlı egemenleri kendileri dışında ya da denetimlerinin olmayacağı bir zenginleşme istememektedirler. "17. yüzyıl boyunca sık sık ibracı yapılan pamuk, yün ve deri gibi hammaddelerle pamuk ipliği ibracı, gümrük vergilerinin ödenmesi koşuluyla, serbest bırakılmıştır. Öte yandan yine bu dönemde İstanbul, Halep, Bursa, Ankara, Tokat, Edirne, gibi kentlerdeki zanaatkârlara dayalı imalat faaliyetlerinde, özellikle ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık dallarında önemli artışlar görülmektedir." Pamuk'un aktardığına göre Braudel'de, Osmanlı'nın 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, 20-25 milyonluk bir nüfusu besleyebilen, giydirebilen, büyük ölçüde kendine yeterli bir iktisadi yapı oluşturmuştu.

Burada altı çizilmesi gereken nokta, Osmanlı için büyük dönüşümün olması, zenginliğin yaratılması ve yeni sınıfın omuzları üstünde yükselmesi için taşrada yükselen toplumsal kesimlerin merkezi devlet tarafından önünün kesilmemesi, tam aksine merkezi devlet dışında bir ekonomik güç olma yolunda emekleyen bu toplumsal kesimlerin üretim ilişkilerini kendi lehlerine değiştirecek güçlerinin oluşması gerekiyordu. Ama yukarıda bahsettiğimiz gibi bu önlendi. Aynı zamanda taşradaki ayan da, yeni üretim yapıları oluşturmak yerine, merkezi devletin geliştirmiş olduğu artığa el koyma süreçlerini kullanmayı, bir başka deyişle, var olan yapılar içinde kalarak el konulan artığa ortak olmayı tercih etti.

Ayan, var olan üretim ilişkilerini geliştirmek yerine, çok daha kolay olan merkez yerine vergi toplamayı tercih etti. Bu çok önemli ayırım, aynı zamanda, Osmanlı sonrası Türkiye'nin egemen sınıflarının temel karakteristiklerinden birini oluşturacaktı.<sup>14</sup> Yani asker ve sivil bürokratik burjuvazi ilkönce kendi denetimleri dışında üretim güçlerinin gelişmesine, dolayısıyla sermayenin birikmesine izin vermemiş, bunu engellemiş, daha sonra ise kendi denetiminde ticaret burjuvazisi yaratarak zenginliği istediği ölçülerde ve oranlarda

14- Türkiye'de özellikle Cumhuriyetle birlikte hâkim sınıfların biçimlenmesini ve kompozisyonunu, bu başlangıç noktasına bağlı olarak tanımlayabiliriz. Çünkü ayanın Cumhuriyet döneminde, bürokratik bir yapıya dönüşmesi ve bu yapının da başından beri yanına askeri alarak vesayeti üretmesi bize bu asker ve yargı bürokrasisine bağlı bir oligarşik diktatörlük tanımını verir. Bu oligarşinin yapısı 27 Mayıs darbesine kadar asker-yargı ve ticaret burjuvazisi-feodal yapılar dengesi üzerine kuruluydu. 27 Mayıs'a kadar oligarşi dengesi şöyleydi; Asker-sivil bürokrasi-feodal yapı-ticaret burjuvazisi. Bu 'nispi denge' 1960'da biraz, 1970'de ise tamamen dağıldı. 1950-60 arası enflasyoncu-finans ile palazlanan 'büyük' burjuvazi, 1960'da, asker bürokrasisini yanına alarak feodal-ticari unsurlara karşı darbe yaptı. Lümpen-dışarıya bağlı burjuvazinin ona ayak uyduramayan ittifaklarını tasfiye hareketi olan 27-Mayıs, tekelci sermaye lehine dengeyi bozarken, asker-yargı vesayetini paradoksal olarak güçlendirdi. Bu yapı bu tarihten sonra yalnız darbe süreçlerini üretmedi, ülkeyi sürekli baskıcı yarı-parlamente bir sistemle yönetti.



paylaşmıştır. Bu aynı zamanda bugünkü baskıcı devlet geleneğinin ekonomik nedenlerini anlatan bir özelliktir. Bu yapının oluşması ve pekiştirilmesi enflasyon dışında tamamıyla siyasi düzenlemelerle olmuştur. Yani Türk bürokratik yönetici sınıfları savaş, katliam ve enflasyonla ekonomik ve siyasi erklerini sağlamışlardır.

**Bu, aynı zamanda, hem Mevdudi'nin yukarıda bahsettiğimiz kaygısını (yani ulusçu-modernleşmenin İslam'a yönelik tehdit olduğunu) hem de Said Nursi'nin ecir döneminin (kapitalizmin) sona ermesinin kaçınılmaz olduğu görüşünü Türkiye somutunda bize anlatmaktadır. Ama ondan önce 2008 dünya krizi bağlamını ortaya koyalım.**

## 2. Son krizin öğretici dersleri ve bir uygarlığın son yüzyılı

Common Wealth<sup>15</sup> bence Wealth of Nations'tan beri yazılan en derli toplu ekonomi-politik kitaplarından biri olma niteliği taşımaktadır ve bu kitapta Hard ve Negri, bir geçiş döneminde olduğumuzu söylerler. Hard ve Negri'ye göre ulus-devletlere dayalı emperyalizm ölmüştür. Kapitalizm yeni bir imparatorluk doğurmak zorundadır ve biz şu an bu doğum anını bekleyen ara dönemi yaşamaktayız. Bu ara dönem, aslında kapitalizmin, Smith'in serbest rekabetinden tekelci döneme geçişin ara döneminin temel karakteristiklerini, bir ölçüde, barındırır. Çünkü 2008 krizi, tekelci dönemin temel özelliklerini barındıran ABD hegemonyasını bitiren dinamikleri ortaya çıkarmıştır. Negri, Common Wealth'da Giovanni Arrighi'nin, ABD hegemonyasının sona yaklaşmışının en derli toplu analizlerinden birisini sunduğunu söyleyerek şöyle devam eder:<sup>16</sup> "Arrighi'nin birikim devreleri kavrayışına göre, küresel ekonomik sistemdeki hegemonik bir iktidarın yükseliş dönemi yeni üretici süreçlerdeki sürekli yatırımlar tarafından karakterize edilirken, üretimden finansa kayış, bir çöküş belirtisidir. Dolayısıyla ABD ekonomisinin 1970'lerde başlayan finansallaşma süreci, Arrighi'ye göre, İngiliz ekonomisinin hegemonyasının çöküş dönemine paralel olan bir sonbahar aşamasının sinyalini verir. Çünkü finansallaşma, dünya ekonomisi için, 1973'de başlayan kar oranlarının düşüşünü önlemeye dönük geçici bir çözümdür. Finansallaşmanın kalıcı olması halinde, çok daha büyük ve bütün yapısal sorunları ortaya çıkaran bir krizle karşı karşıya kalacağımız aşikârdır. Nitekim de öyle olmuş, 2008 krizi bu (kirli) finansallaşmanın sonucu olarak, 1973 krizinden çok daha ağır ve yapısal sorunları su yüzene çıkararak ortaya çıkmıştır. O zaman karşımızda yalnız ekonomik değil, sistemik bir çözümlüş hatta çöküş vardır. Dünyanın içinde bulunduğu kriz artık Merkez Bankalarının para politikaları ile ya da alacakları palyatif önlemlerle çözülmeyi çoktan aşmıştır. Önümüzde bütün siyasi ve hukuki sistemin yenilenmesini gerektirecek kadar kapsamlı bir kriz vardır.

Arrighi için, ABD'nin gerileyen ekonomik hegemonyasına bağlantılı olan askeri başarısızlıkları, yukarıda sözünü ettiğimiz çöküşün bir başka kanıtıdır; öyle ki doların altın standardından bağımsızlaştırılması ve ilk petrol krizinden kısa bir süre sonra yaşanan Vietnam savaşı, ABD'nin ilk krizini ifade ederken, Irak'ın işgali son krizidir."<sup>17</sup> Burada Hard ve Negri bu krizin ABD hegemonyasını bitireceğini söylerken, ABD hegemonyasının İngiliz veya daha önceki Hollanda, Ceneviz, Venedik hegemonyasının tekrarlanması gibi, Çin veya başka bir ulus-devletin de ABD hegemonyasının biçimini tekrar etmeyeceğini

*Bu, aynı zamanda, hem Mevdudi'nin yukarıda bahsettiğimiz kaygısını (yani ulusçu-modernleşmenin İslam'a yönelik tehdit olduğunu) hem de Said Nursi'nin ecir döneminin (kapitalizmin) sona ermesinin kaçınılmaz olduğu görüşünü Türkiye somutunda bize anlatmaktadır. Ama ondan önce 2008 dünya krizi bağlamını ortaya koyalım.*

15- M. Hard ve A. Negri, Common Wealth, 2009.

16- Burada Hard ve Negri'nin başvurduğu Arrighi eseri Adam Smith in Beijing s. 8'dir.

17- M. Hard ve A. Negri, Common Wealth, s. 221.

*Türkiye'deki ordu  
örgütlenmesi  
ve yapısı  
Cumhuriyet'ten  
çok önce  
oluşturulan  
Bismarckçı  
anlayışa dayanır.  
Bismarck, yeni  
Almanya'yı  
kılıç ve kanla  
kuracağını  
söyleyen bir  
militaristti.  
1848 Avrupa  
devrimlerinin ve  
her türlü ulusal  
birliği bozacak  
ayaklanmanın  
kanla bastırılması  
gerektiğini,  
ulusal birliğin  
ancak hâkim olan  
ulusun "ötekileri"  
kanlarıyla boğarak  
sağlanacağına  
inanırdı.*

söylerler. Yeni birikim devreleri, yeni bir küresel politik düzen ile coğrafyanın ve dünya sermayesinin yeniden düzenlenmesini gerektirir.<sup>18</sup> İşte bu düzenlenme, bugün bizce içinde bulunduğumuz coğrafyadan başlamak üzere, tam karşımızda. Türkiye'de son on yıldır Anayasa referandumunu sonucu gerçekleştirilen Anayasa tadilatı dâhil bütün hukuki düzenlemeler bu gelişmenin nedeni olarak gündeme gelmektedir. Aynı zamanda, Ortadoğu'daki gelişmeler ve Baas rejimlerinin devrilmesi bu temel nedenden ayrı okunamaz.

İnsanlık, Ulusların Zenginliği'nden (Wealth of Nations) toplumların ortak zenginliğine (Common Wealth) doğru hızla ilerliyor. Ancak bu yol, hiç şüphesiz, geri dönüşleri olan ve oldukça uzun sürecek bir süreci içeriyor. Bugün bu yolun iktisadi ve hukuki dönemeçlerini anlamamız için, geçmişin liberal öğretisinin temel duraklarına bakmamız gerekir.

## **2.1. Türkiye ve bir alternatifin ortaya çıkmasının kaçınılmazlığı**

Bugün geldiğimiz nokta bize gösteriyor ki, Türkiye, batıda olduğu gibi, zenginliği ve sermaye birikimini üretim üzerinden değil, yağmacı bir devletçilik üzerinden sağlamıştır. Bu sermaye birikimi tercihi, yalnız ekonomik altyapıyı belirlememiş siyasi ve hukuki üstyapıyı da belirleyip, bu doğrultu da, her dönemde-dönemin ihtiyaçlarına göre- yeniden biçimlendirmiştir. Türkiye'de, 1876'dan beri Anayasa süreçleri, bu gerçeğin adeta yeniden ve yeniden toplumsal zeminde gündeme gelmesi ve ispatlanmasıdır.

Türkiye'de bütün Anayasa süreçleri ve bunların sonunda yapılan Anayasalar, aslında o dönem geçerli olan sermaye birikim rejiminin temel karakteristikleri üzerinden şekillenmişlerdir. Bu konuya 2. Bölüm'de daha ayrıntılı değineceğiz ama şimdi Türkiye'nin 2008 Krizi sonrası yeni bir sermaye birikim rejimine geçmek zorunda olduğunu ve yapılan onca tadilata rağmen, halen 12 Eylül Anayasası'nın geçerli olduğunu söylersek yeni bir anayasanın ilk gerekçesini açıklamış oluruz. Türkiye'de sermaye birikiminin, devlet ağırlıklı ve yukarıdan Prusya tipi bir geçişle başladığını söyleyebiliriz. Aslında bu süreç, gerçek anlamıyla iki kırılma noktası yaşamıştır. Bunlardan birincisi iç dinamiklerin tetiklediği 2001 krizidir. İkincisi ise dış dinamiklerin sonucu olarak görülebilecek 2008 krizinin, Türkiye siyasetine ve ekonomisine yansımalarıdır. Bizce 2008 Krizi sonrası Prusya tipi olarak adlandırdığımız sermaye birikim süreçlerinin sonuna gelmiş olacağız. Bu sermaye birikim süreçlerinin temel siyasi odağı asker (ordu) idi. Türkiye'deki ordu örgütlenmesi ve yapısı Cumhuriyet'ten çok önce oluşturulan Bismarckçı anlayışa dayanır. Bismarck, yeni Almanya'yı kılıç ve kanla kuracağını söyleyen bir militaristti. 1848 Avrupa devrimlerinin ve her türlü ulusal birliği bozacak ayaklanmanın kanla bastırılması gerektiğini, ulusal birliğin ancak hâkim olan ulusun "ötekileri" kanlarıyla boğarak sağlanacağına inanırdı. Bismarck'ın siyasi çizgisini tam anlamıyla ulusalcı-militarist olarak niteleyebiliriz. Bismarck'ın Prusya'ya başbakan olması, parlamentoda Kral I. Wilhelm'in askerî harcamaların artırılması isteğine direnen liberallere karşı Wilhelm'in hamlesidir. Bismarck'ın ilk işi, meclisi dağıtarak "kralın otoritesini" mutlak kılmak olmuştur. İşte Bismarck'la birlikte Almanya, ulusal birliği, ulusal ekonomiyi üç büyük burjuva devriminde olduğu gibi, (İngiltere, Fransa ve Amerika) aşağıdan (ayaklanma, iç savaş, sömürgeleştirme) gerçekleştirme yoluna gitmedi. Almanya, militarizme dayanan devletçi bir kapitalizmi yukarıdan aşağıya (Prusya tipi geçiş) inşa

etmiştir. Bu kapitalizm, içte, ulusal birlik için, otoriter ve saldırgan bir politikaya dayanırken, dışta, kendisinden güçlüye karşı, boyun eğen ve uzlaşmacı bir politik hatta dayanır. Bismarck'ın kapitalizmi, nasyonal sosyalizmin temelidir. Nitekim Bismarck, Avrupa'da ilk olarak işçi sınıfını kapsayan emeklilik sistemini geliştirmiş ve sosyal-demokratlardan oy almıştır. Bismarck'ın sistemi, ordunun kesin politik hâkimiyetine dayanır. Ulusal bütünlük için, kapitalistler, büyük toprak sahipleri, üst düzey devlet yöneticileri içindeki "düşmanlara" karşı ulusal birlik oluşturarak ülkeyi yönetirler. Ordu, iç birliğe ve bütünlüğe dış tehditten daha fazla önem verir ve bunun için örgütlenir. İktisadi olarak korumacılık milli devlet politikasıdır. Askeri harcamalar ve militarist bir ekonomi sistemin kalbidir. Askeri harcamalar nedeniyle bütçe açıklarını gidermek üzere ek vergiler konabilir. Eğer parlamento buna karşı çıkarsa feshedilir.

Şimdi bütün bu Prusya ve Bismarck hikâyesi size hiç yabancı gelmedi değil mi; gelmez, çünkü zaten literatürde de Türkiye'de kapitalizmin inşası (oluşması) süreci "Prusya tipi geçiş" diye anlatılır. Osmanlı egemenleri çözülme sürecinde, başından beri, Bismarck'ı sonra da Cumhuriyet yönetimi Almanya'yı takip etmiştir. Osmanlı, 19. yüzyılın başından itibaren içte merkezi ve orduyu güçlendiren Bismarckçı bir yol izlerken dışta da, aynı Bismarck gibi, uzlaşmacı hatta boyun eğen bir çizgi izlemiştir. İşte II. Mahmut, bir yandan merkezi güçlendirmeye çalışırken bir yandan da 1838 Ticaret Anlaşması'nı yaparak ticari olarak teslim olmuştur. (Yani Bismarck'tan önce Bismarckçı olmak durumu.) İşte bu, "Prusya tipi militarizm" Türkiye'de bugüne kadar sürmüş ve zorunlu olarak oligarşinin kalbine askeri ve yargıyı yerleştirmiştir. 1923 ise, II. Mahmut'la başlayan bu süreçte Bismarckçı kadroların Osmanlı'dan iktidarı almasından başka bir şey değildir. 1930'lu yıllarda Almanya Bismarck'ın temellerini attığı faşizme doğru yol alırken, Türkiye'nin "milli iktisadı" ve yeni yolu Almanya'dan çok uzak değildi. Yine Türkiye'nin, ikinci savaş sonrası, yeni hegemon güç olan Amerika'nın çekim alanında uydularak içte de yine ordu merkezli bir militarist darbeler cumhuriyeti oluşturması, Bismarck'ın başlattığı, dışa kapalı, militarist devlet kapitalizmi anlayışının devamıdır.

## 2.2. Türkiye kabuklarını kırarken

Bu sermaye birikim düzeni (rejimi) Türkiye'de de 2008 kriziyle birlikte hızla çözülmektedir. Ancak bu çözülme Türkiye için, 2008 krizinden çok önce başlamış ve dünya 2008 krizinin etkileri ile sarsılırken, Türkiye 2001 krizinden hemen sonra hızlı bir ekonomik yapılanma içine girmişti. Belki tam burada dünya bağlamı ve Türkiye bağlamı açısından tersinden bir ilişkilendirme kurabiliriz. 2001 Eylül saldırısı Amerika için siyasi alandaki bir deprem ve yeniden başlangıç fırsatı idi. Ama Amerika için olan, kabul etmemiz gerekir ki, dünya için de sarsıcı bir gelişme ve önemli bir fırsattı. 2. Savaştan bu yana ABD, dünya ekonomisini ve siyasetini hegemonik bir güç olarak belirledi. Ancak bu hegemonik güç, 1973 ekonomik kriziyle başlayan ve Vietnam yenilgisiyle devam eden süreçte, ekonomik ve siyasi olarak sarsılmaya başlamıştı. Bir yeniden yapılanma ve ABD'nin gücünün geriletilmesi gerekiyordu. Yani Dünya, Pax-Amerika'dan Pax-Romana'ya (gücü, o gücü sana verenlerle paylaşma ve katılımlarını sağlama üzerine kurulu 'imparatorluk' hegemonyası) geçmek ve bu geçişin yeniden yapılanmasını sağlamak zorundaydı.

2001 Eylül, bu anlamda, ilkönce Amerika'nın sonra da dünyanın önüne siyasi alandan başlayan bir yeniden yapılanma fırsatı koyarken, Türkiye'de,

*Türkiye'de kapitalizmin inşası "Prusya tipi geçiş" diye anlatılır. Osmanlı egemenleri çözülme sürecinde, başından beri, Bismarck'ı sonra da Cumhuriyet yönetimi Almanya'yı takip etmiştir. Osmanlı, 19. yüzyılın başından itibaren içte merkezi ve orduyu güçlendiren Bismarckçı bir yol izlerken dışta da, aynı Bismarck gibi, uzlaşmacı hatta boyun eğen bir çizgi izlemiştir.*

*Türkiye'deki  
değişimin  
başlangıcını, iç  
dinamiklerden  
ziyade dış  
dinamiklerinin  
ağırlığına ve  
etkisine bağlarsak,  
değişim ivmesinin  
başlangıç tarihini  
1989 olarak tespit  
edebiliriz. 1989'da  
Berlin Duvarı'nın  
yıkılması bize  
ilkönce tek  
kutuplu (ABD)  
ve 2008 Krizi'yle  
de çok kutuplu  
yeni bir dünyanın  
kapılarını açtı.*

2001'de yaşadığı içsel krizle, ekonomik olarak yeniden yapılanma fırsatını önüne koyuyordu. Ancak bu yeniden yapılanma fırsatı, Türkiye için, siyasi engellerle karşılaşınca tıkanı. Bu tıkanıklığın aşılma noktası bizce, 2010 Eylül'üdür. Anayasa referandumu Türkiye'nin 2001 krizi ekonomik olarak açtığı yolu ilkönce hukuki olarak sonra da siyasi olarak açan, çok önemli, bir adım olmuştur. Referandumun siyasi sonuçları bizce, gerçek anlamda, seçimlerden sonra ortaya çıkmaya başlayacaktır. Bu sonuçların iktidar partisi dâhil, hem meclis içindeki siyasi partileri hem de meclis dışındaki siyasi yapıları hızla yeniden yapılandıracağını söyleyebiliriz.

Dünya krizi öncesi Türkiye'nin ekonomik olarak –zaten- bir yeniden yapılanma sürecinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu ekonomik yeniden yapılanmanın tarihi unsurları, hiç şüphesiz, 2001 kriziyle adeta patlayan kriz dinamikleri olarak ortaya çıkarken, bu dinamikler 2008 dünya kriziyle birleşmiş ve Türkiye'yi krizden çıkışın merkez ülkelerinden birisi yapmıştır. Bu temel bir hipotezdir. Çünkü bu hipotez, bize geçmişi doğru anlattığı gibi bundan sonrasını da anlatmaktadır. Şimdi bu temel hipotezden yola çıkarak, bu hipotezin geçmişi nasıl anlattığına bakalım.

### **2.3. Doğu'nun yeniden ortayı çıkması**

Türkiye'deki değişimin başlangıcını, iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerinin ağırlığına ve etkisine bağlarsak, değişim ivmesinin başlangıç tarihini 1989 olarak tespit edebiliriz. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması bize ilkönce tek kutuplu (ABD) ve 2008 Krizi'yle de çok kutuplu yeni bir dünyanın kapılarını açtı.<sup>19</sup> Çok kutuplu bir dünya, 2008 Krizi'nin sönen ateşinden arta kalan küllerden kurulmayacak; çok kutuplu bir dünya, aslında 15. yüzyıldan beri Batı'nın egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmış eski dünyanın yenilenen ateşiyle kurulacak. Frank, Batı'nın Asya'nın omuzlarına basarak yükseldiğini ama bunun artık sona erdiğini söyler.<sup>20</sup> Frank'a göre, 1400-1450'de başlayıp 18. yüzyılın başına kadar süren uzun 16. yüzyıl genişleme evresi Asya'da üretim ve nüfus alanlarında önemli artışlar sağlamıştır. Bu genişlemeyi ise Avrupalıların Amerika'dan getirdikleri para akışı sağlamıştır. Frank tam burada can alıcı soruyu sorar: "O halde Batı nasıl yükseldi?" Yanıt çarpıcı ve çarpıcı olduğu kadar açıktır: "Avrupalılar Asya treninde kendilerine önce bir bilet, daha sonra da bir vagon satın aldılar." Frank, Avrupalıların tren parasına da Amerika kıtasındaki altın ve gümüş madenlerinden sağladıklarını söyler.<sup>21</sup> Bu yarı kalpazanlık durumu ilkönce merkantilist bir yağma ile sonra da köleciler bir sömürü düzeni ile tamamlanır. Böylece Frank'a göre, Batı'nın Asya karşısında 'geçici' üstünlüğü sağlanmış olur. Aynı vurguyu 'Ulusların Zenginliği'nde Smith'de yapar. Smith'e göre, Avrupalıların reel gelirlerinin artmasını sağlayan Amerika idi. Bu tarih bütün modern zamanlarda adeta tekrarlanır. İkinci savaş sonrası Avrupa'nın faşizmin yarattığı küllerden ayağa kalkması yine Amerika sayesinde olur. Ama 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonuna gelirken kendini gösteren kriz, aslında ne petrol ne de basit bir devrevi krizdi. Bu kriz, ABD hegemonyasını bitirecek ve Doğu'yu belki de 500 yıl sonra yeniden yukarıya çekecek yeni bir başlangıçtı.

19- Bu konuda bkz; Wallerstein, Arrighi, Amin ve Frank. Bu dört düşünür ABD hegemonyasının hatta daha geniş anlamda söyleyerek Anglosakson egemenliğinin doksanlı yıllardan itibaren çözülmekte olduğunu söylerler. Bu dörtlüye daha sonra M. Castells, M. Hard ve A. Negri de eklenir.

20- A. G. Frank, Re Orient: Global Economy in the Asian Age, s. 345, University of California Press, 1997, California.

21- A. G. Frank, age, s. 286.

2008 Krizi, bu anlamda 1973 Krizi'nin sonucu olarak gündeme gelmiştir. Yine 2008 Krizi, Anglosakson egemenliğinin ve bu egemenliğin ayakta tuttuğu kara Avrupa'sının ulus-devletler üzerinden sermaye birikiminin ve kendini yenilemesinin sona ermesinin krizidir. Böyle olunca 2008 Krizi ne finansal ne de özünde ekonomik bir krizdir; aynı zamanda ve daha çok siyasi bir krizdir. Çünkü ekonomik küreselleşmenin bitip siyasi küreselleşmenin başladığı ya da daha doğru bir anlatımla başlaması gerektiği bir krizdir. Şimdi bu başlangıcın nerede olacağını tartışıyoruz. Bu büyük dönüşüm, Batı ile Doğu'nun tam birleştiği yerde olacak. Bu, jeoekonomik bir zorunluluk olduğu kadar tarihsel ve tabii jeopolitik bir zorunluluktur aynı zamanda. Türkiye bu anlamda krizin başladığı yer değil ama bittiği yer olabilir ve bütün bu yenilenmenin başlangıcının merkezi, Türkiye olmak üzere Ortadoğu, Büyük Magrip ve Ön Asya hinterlandı olması en yüksek ihtimal. Bu tespitin işaretlerini ve somut gelişmelerini şu an gözlemliyoruz. Türkiye'de 2001'den beri ilkönce ekonomi ve sonra çok hızlı olarak siyasi alanda başlayan baş döndürücü dönüşüm, hiç şüphesiz 1989'un 'beyaz dalgalarının' Türkiye kıyılarına vurması olduğu kadar, Türkiye'nin tarihsel iç dinamiklerinin de harekete geçmesi gerçeğidir. Ama bu tarihsel iç dinamikler bütün bu hızlandırılmış tarih sürecinde 'Cumhuriyetin' cenderesinde kaybolup gitmek tehlikesi ile de karşı karşıyadır.

#### 2.4. Türkiye'de değişimin tarihsel dinamikleri ve İslam

Halil İnalıcık, sanıyorum geçen yıl verdiği bir söyleşide, Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı İmparatorluğu muamelesi yapılamayacağını belirttikten sonra şöyle demişti: "Türkiye Cumhuriyeti belli bir etnik grubun devleti olarak doğdu. Tamamen antitez olarak geldi. Millî devlet, millî birliği kurmak için millî tarih üzerinde yoğunlaştı. Şimdi soru şu: Sayıları milyonları bulan azınlıklar var. Bunlar kendi millî bilincini oluşturdu. "Türk milletinin parçası değiliz" hissiyatı doğdu. (...) Cumhuriyet, Atatürk zamanında Türk devleti ve Türkiye olarak kuruldu." O zaman bu toprakların artık yalnızca Türklerin olmadığı tarihsel gerçeği bugün politik bir durum olarak ortadaysa ne yapacağız? Soru budur ve bu soru 85 yıllık bir paradigmanın ve o paradigmayı oluşturan ideoloji ve o ideolojinin ürettiği kurumların sonudur. Tabii tam burada bu kurumları koruyan ve belki de onları var eden hukuk örtüsünü açmak ve tümüyle ortadan kaldırıp yenilemek zorundayız. Halil İnalıcık'ın dediği gibi Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı İmparatorluğu muamelesi yapamayacağımıza göre, 21. yüzyıl gerçeğinde, 19. yüzyıl'ın tek ırka dayanan arkaik ulus-devlet paradigmasını ve baskıcı-seküler devlet anlayışını taşıyan ve sürükleyen hukuki üst-yapıyı bu üst yapının kurumlarını ne yapacağız ya da burayı nasıl dönüştüreceğiz? Bu soruya yanıt vermek için tarihe bakmamız gerekiyor.

Biliyoruz ki, bu tarihte, bu dayatılan sisteme karşı İslam'ın çok önemli bir mücadele pratiği olmuştur ama bu görmezden gelinmiştir. Bize göre bu mücadele pratiğinin merkezinde hem 'Eski Said' dönemiyle hem de Yeni Said' dönemiyle Said Nursi vardır. 1908 Devrimi'nden 1923 giden yol bu süreçte Said Nursi'nin mücadelesi bize 1908'de ve öncesinde başlayan dinamiklerin ve mücadelenin 1923'ten sonra da-yalnız aktörlerin değişerek- devam ettiğini de gösterir. Bu anlamda burada bir süreklilik vardır.

Aslında Cumhuriyet, Osmanlı'nın sürgit bir devamı olmamasına karşın, Türkleştirme ve Türkleştirmeye dönük mülkiyetle ilgili düzenlemeler-yukarıda

*Bu toprakların artık yalnızca Türklerin olmadığı tarihsel gerçeği bugün politik bir durum olarak ortadaysa ne yapacağız? Soru budur ve bu soru 85 yıllık bir paradigmanın ve o paradigmayı oluşturan ideoloji ve o ideolojinin ürettiği kurumların sonudur. Tabii tam burada bu kurumları koruyan ve belki de onları var eden hukuk örtüsünü açmak ve tümüyle ortadan kaldırıp yenilemek zorundayız.*



*Türkiye  
başından beri  
dünya kapitalist  
sistemi için  
“özgün” bir  
örnektir. Yukarıda  
her bölümde  
anlattığımız ve  
oluşturduğumuz  
tezler bunu ortaya  
koyuyor. Bu  
örnekte, askerlerin  
ve bürokrasinin  
ekonomi ve  
siyaset üzerindeki  
ağırlığı,  
rejimin temel  
dinamiklerini  
oluşturuyordu.  
Bu dinamikler,  
bütün bu tarihsel  
süreç boyunca,  
“dışarıdan” da  
destek olarak  
ve beslenerek  
kendini yeniledi  
ve rejimi ayakta  
tutan kurumları  
oluşturdu.*

belirttiğimiz anlamda- Cumhuriyet'ten önce başlamıştı. Osmanlı burjuvazisi ve bürokratik orta sınıfı, büyük ölçüde gayrimüslimlerden oluşuyordu ve bu grup, devletin modernleşme girişimlerinin arkasındaki toplumsal güçtü. <sup>22</sup> Ancak 1890'lardan sonra artan ticarileşme, arazi üzerinde artan rekabeti ve toprağa talebi öne çıkardı. Ticareti ve ekonomik gücü elinde tutan gayrimüslimler, toprak ve özel mülkiyet talebinde bulunmaya başladılar. Bu talepler, 1910'a kadar bu sınıfların etkisi ile liberalleşme rüzgârını da arkasına alarak karşılanmaya çalışıldı. Ancak 20. Yüzyılın başında imparatorluk döneminin bitmesi ve ulus-devlete dayanan sermaye birikiminin Avrupa'da öne çıkmasıyla Osmanlı'da da Türk elitlerin ve devletin Türkleştirme politikası öne çıktı. <sup>23</sup>

1910'lardan itibaren Türk milliyetçiliğinin, Anadolu üzerindeki kanlı politik hâkimiyet süreci başladı. Bu süreç, Osmanlı'nın son dönemindeki liberal trendi tersine çevirdi. Kapitalist mülkiyet anlayışının gelişmesi engellendi. Cumhuriyet devleti, arazi ve teşvikleri kendi güvendiği adamlarına dağıtan ve bu yolla kendi sorgulanamaz konumunu hukukun üstüne yerleştiren klasik patrimoniyal Osmanlı Devleti'nin adeta yeniden dirilen biçimiydi. <sup>24</sup>

Türkiye başından beri dünya kapitalist sistemi için “özgün” bir örnektir. Yukarıda her bölümde anlattığımız ve oluşturduğumuz tezler bunu ortaya koyuyor. Bu örnekte, askerlerin ve bürokrasinin ekonomi ve siyaset üzerindeki ağırlığı, rejimin temel dinamiklerini oluşturuyordu. Bu dinamikler, bütün bu tarihsel süreç boyunca, “dışarıdan” da destek olarak ve beslenerek kendini yeniledi ve rejimi ayakta tutan kurumları oluşturdu. Bu kurumlar ve hukuki, siyasi yapılar da, başka bir ülkede örneği olmayan, burjuva demokrasisi ve onun piyasası ile birlikte var olamayacak, bize özgü sistemi oluşturdu. Kapitalizm için hilkat garibesi sayılabilecek ekonomik, hukuki ve siyasi yapıları bu sistem üretti. Bu süreçte tabii ki “Soğuk Savaş” konjonktürünün etkisi büyük ancak yine de Türkiye örneği, bütün bu tarihsel süreçte çok özgün bir toplumsal olgu olarak karşımızdadır.

Türkiye'deki bu “garip, otarşik” yapı ve onun ürettiği sistem, başta Amerika olmak üzere “hegemonyanın” işine geliyordu. Ama artık, bu çürük yapı, yeni oluşmakta olan, kapitalizmin yeni küresel hegemonyasını çok rahatsız ediyor. Türkiye'de, gerici oligarşik yapı çözülmeye başlarken dünya 2008 krizinden çıkamayacak. Bu, 21. yüzyılın en önemli gerçeklerinden birisi. Kapitalizm, bir sistem sonuçta ama kendisini yenileyecek dinamikleri içinde barındıran ve bu sayede kendisini şaşırtacak kadar çabuk yenileyen bir sistem. Bu sistemin işlemesi için birtakım kuralları var ve bu kuralları üretecek, denetleyecek kurumlara ihtiyaç duyuyor. Piyasa mekanizmasının işlemesi, buna uygun hukuk sistemi ve siyasi yapıların oluşması ve bunların doğru işlemesi ile olanaklı.

Artık kapitalizm, küresel bir temelde kendini üretirken, hiç olmadığı kadar, piyasanın aksamadan işlemesine ihtiyaç duyacak. Devletlerin ekonomik sistemdeki ağırlığının, bundan böyle, daha hızlı olarak azaldığını göreceğiz. Ama bu gerçekle birlikte sistemin küresel yeniden üretiminin merkezi Batı'dan Doğu'ya kayıyor. Türkiye, artık hem bu “Merkez Doğu'nun” merkezi, hem de sistemi yeniden oluşturacak dinamiklerin merkezi. Bu gerçeği görmeden Türkiye'de şu sıralar olup biteni değerlendirmemiz imkânsız. Çok basit olarak söyleyelim; Türkiye'de, şimdiye kadar, var olan sistem, kapitalizmin yeni

22- Ç. Keyder, *Memalik-İ Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İletişim yayınları, 2003, İstanbul.

23- Ç. Keyder, *age*, s. 108.

24- Ç. Keyder, *age*, s. 113.

dönemine uygun değil. Türkiye'deki kurumlar, çarkın dişlilerine kaçacak taşlar gibi ortada duruyor. Tabii bu kurumları ayakta tutan ve adeta bir çimento işlevini gören tutkal-yapı da hukuk sistemi... Bu bağlamda bu sistemde yaklaşık 10 yıldır önemli gedikler açıldığını görüyoruz.

Tabii ki açılan en önemli ve en büyük gedik, 12 Eylül 2010 referandumu sonucu oluşan Anayasa tadilatıdır. Kim ne derse desin işte bu sistem şimdi çözüyor. Bu yapının 21. yüzyıl kapitalizminin tam kalbinde, varlığını sürdürmeyeceğini artık anlamamız lazım. Bunu anlayamamak ve süreci geciktirmek Türkiye'nin çok önemli tarihi fırsatları kaçırmasına neden olacak. Şunu bilmek gerekiyor; dünyanın bugünkü koşullarında Türkiye, Cumhuriyet'i restorasyona tâbi tutarak bu toz duman arasından çıkamaz.

Bu, Türkiye'de, kökleri Cumhuriyet'ten çok önceye uzanan bir iktidarın bitmesi ve Türkiye'nin küresel kapitalizmin tam kalbine yerleşmesi sürecidir. Bu süreç, belki, insanlık tarihinin, en önemli dönüşümlerinden birisi olarak karşımızda bugün. Dolayısıyla bu dönüşüm, çok küçük bir azınlık dışında, bu coğrafyalarda yaşayan ve yaşayacak olan tüm insanlar için çok önemli bir fırsatı öne çıkartıyor. Doğu Avrupa'dan başlayın, ta Lübnan'a kadar gidin. Bütün bu coğrafyada demokrasi, şekilsel de olsa, neredeyse yüzyıldır bekleniyor.

Bugün Ortadoğu'da arka arkaya gelen Arap devrimleri bu gecikmiş tarihin adeta bugün patlamasıdır. Çünkü bu coğrafyada savaşların, insan hakları ihlallerinin, diktatörlüklerin egemenliği bitmek bilmedi. İşte, Türkiye'deki çözümler ve yeni demokratik bir Cumhuriyet imkanı, bütün bu coğrafyayı, savaş ve diktatörlüklerle değil de, barış ve demokrasi ile yeniden inşa etme olanağını insanlığın önüne koyuyor.

Türkiye'yi, on yıllardır, baskıcı bir diktatörlük olarak kendi çıkarları doğrultusunda cehenneme çevirenlerden hesap sorulması, yarattıkları savaşların, darbe tezgâhlarının, darbelerin, katliamların hesaplarının verilmesi, bu ülkede elbet olacaktı. Eğer şimdi oluyorsa bu çok önemli bir fırsattır. Yalnız Türkiye için değil, batısıyla doğusuyla, güneyi ve kuzeyi ile Türkiye'den ötesi için de tarihî bir fırsattır. Türkiye, Cumhuriyet tarihinin en önemli sürecini yaşıyor. Çünkü Yeni Anayasa süreci Yeni Demokratik bir Türkiye'nin başlangıcı olduğu kadar A. G. Frank'ın<sup>25</sup> yukarıda özetlediğimiz tezinin pratikte ispatlanması da olacaktır. Çünkü Doğu'nun yaklaşık 500 yıl sonra yeniden yükselişi tam da bu topraklarda gerçekleşecektir. Bu süreç, bundan sonrasının temel dinamiklerinin ve aktörlerinin belirleneceği bir geri dönüşsüz yol olarak görülmelidir.

Yine bu süreç, Türkiye'nin AB üyeliğini hızlandıracak ve tam üyelik gerçekleşmesini yalnız zaman unsuruna indirgeyen gelişmelere sahne olabilir. Bu gelişmenin ise, ekonomik gelişmeyi tamamlayacak hukuki yeniden yapılanmanın tamamlanması için önemli bir fırsat olduğunu söylemeliyiz. Bu süreç, Kürt sorununun çözümü konusunda da, hem ülke içinde hem de ülke dışında demokrasi ve sivil toplum güçlerinin devreye gireceği ve başarılı adımlar atacağı bir süreç olabilir. Bu yüzden AB dinamiği ve bu dinamikle Türkiye üzerinden birleşecek Ortadoğu ve K. Afrika dinamikleri çok önemli. Bu dinamikleri bugün anlamadan Türkiye'deki değişimi ne anlayabilir ne de doğru siyasi çözüm üretebiliriz.

*Türkiye'yi, on yıllardır, baskıcı bir diktatörlük olarak kendi çıkarları doğrultusunda cehenneme çevirenlerden hesap sorulması, yarattıkları savaşların, darbe tezgâhlarının, darbelerin, katliamların hesaplarının verilmesi, bu ülkede elbet olacaktı. Eğer şimdi oluyorsa bu çok önemli bir fırsattır. Yalnız Türkiye için değil, batısıyla doğusuyla, güneyi ve kuzeyi ile Türkiye'den ötesi için de tarihî bir fırsattır.*

Mevdudî'nin İslam'ın bir yaşam biçimi olduğu savı, aslında alternatif bir iktisat anlayışının da ilk çıkış noktası olmalıdır düşüncesindeyiz. Bunun için iki temel kavramdan hareketle bazı kavramları ele alacağız. İlk önce iki temel kavramımız Bediüzzaman'ın Malikiyet ve Serbestiyet kavramları. Şu cümle insanlığın hiç şüphesiz gerçekleşmiş ve öngörülebilir yolculuğudur: "bedeviyet, memlûkiyet, esaret, şimdi dahi ecîrdir, başlamıştır, geçiyor."

### 3. Bir Alternatif olarak İslam ve Bediüzzaman'ın formülasyonu

Yukarıda anlattıklarımız, özellikle 2. Bölüm'de anlatılanlarla güncel krizi ele aldık ama şu unutulmamalıdır ki bu kriz kapitalizmin-yukarıda anlattığımız- ulus-devlet modernizmine dayalı büyümesinin tıkanıdığı noktadır ve sistemin bu haliyle bundan sonra bulacağı bir yol yoktur. Peki, alternatif nedir? Burada bir İslam iktisadi olur mu sorusuna hemen cevap vermek gerekiyor. Yukarıda Mevdudî'nin 20. Yüzyılın ilk çeyreğindeki çıkışından bahsetmiştik ama bu oldukça yeni bir anlatı sayılabilir; daha doğrusu bütünlüklü bir anlatı olmaktan ziyade İslam'ın küresel bir kapsayıcılıkla ele alınması sorunsalı olarak da ifade edilebilir. Benzer şekilde, Amin de, başta iktisat olmak üzere birçok İslami disiplinin yapılandırılmasına katkıda bulunmuş olan Mevdudî'yi politik İslam'ın mucidi olarak nitelendirmekte ve amacının; Müslüman toplumların yalnızca İslami devlet yönetimi altında yaşayabileceklerini ispat etmek olduğunu öne sürmektedir.<sup>26</sup> Mevdudî'nin İslam'ın bir yaşam biçimi olduğu savı, aslında alternatif bir iktisat anlayışının da ilk çıkış noktası olmalıdır düşüncesindeyiz. Bunun için iki temel kavramımız Bediüzzaman'ın Malikiyet ve Serbestiyet kavramları. Şu cümle insanlığın hiç şüphesiz gerçekleşmiş ve öngörülebilir yolculuğudur: "Beşerin başı ihtiyar; edvâr-ı hamsesi var. Vahşet ve bedeviyet, memlûkiyet, esaret, şimdi dahi ecîrdir, başlamıştır, geçiyor."<sup>27</sup>

Ecir; yani ücret hiç şüphesiz emeğin tam anlamıyla verilmeyen karşılığıdır. Ancak tanım bize içinde bulunduğumuz sistemi anlatıyor. Yani kapitalizmi... O zaman eğer ki "ecir devri" kapitalizmi anlatıyorsa, ecir sonrası devrin Bediüzzaman tarafından adlandırılmış olması birçok açıdan önemlidir. Çünkü Üstad, burada bizim şimdiye kadar kapitalist ekonomi çerçevesinde değerlendirdiğimiz iki önemli kavramı kapitalizm sonrası için kullanmakta; hatta kapitalizm sonrasını bu iki kavramla nitelemektedir. Bu bağlamda gelecek devrin adı malikiyet ve serbestiyettir. Ecir devri yani kapitalizm, gerçek anlamda -birey için- malikiyet ve serbestiyet getirmemiştir. Burada serbestiyet kavramının tartışılmasına gerek yoktur. Bu, doğrudan "hürriyet" kavramını, Üstad'ın bir çok kavramı açıklarken kullandığı gibi hakiki ve mecazi olarak ele alabiliriz ve her iki açıdan da altını bizzat Üstad'ın mücadelesi ve yaşamı ile doldurabiliriz. Ancak burada malikiyet kavramı, eğer ki Üstadın yaptığı gibi serbestiyet kavramı ile birlikte kullanılırsa yine hakiki ve mecazi anlamda bize yeni bir ekonominin ve oradan çıkararak yeni bir dünyanın kapılarını açar. Şöyle ki; malikiyet burada, iktisadi anlamda malik olmak, üretmek, ürettiğine, emeğine sahip olmak, onu özgürce değerlendirmek, tasarruf etmek anlamındadır. Bu tekellerin ve o tekelleri doğuran, koruyan ulus-devletin de ekonomik olarak hâkim olmadığı bir iktisadi nizam anlamına gelir şüphesiz. Ama malikiyet aynı zamanda insanın Allah'a dönerek bütün evreni bilmesi anlamındadır. Ama bu bilme bir dentedir. Serbestiyetin ve malikiyetin dengesi insanın birey olarak dengesi olduğu kadar oradan yola çıkarak toplumun da giderek tüm evrenin dengesidir.<sup>28</sup>

Kadim düşüncede görüldüğü gibi evren büyük bir insan, insan da küçük bir evrendir. Evrenin dengesi maddenin geçiciliğini, mananın ise ebediliğini sağlar.<sup>29</sup> Bu denge aslında insan müdahalesinin olmadığı ama insanın özgür

26- Samir Amin, "Politik İslam", 2003, (çevrimiçi), <http://www.sendika.org/> 295, 10. 10. 2005.

27- Said Nursi, *Sözler*, Yeni Asya Neşr., s. 650, 1994, İstanbul.

28- Cemil Ertem, *Malikiyet ve Serbestiyet Devri*, Köprü dergisi, Hutbe-i Şamiye Özel Sayısı, 2011.

29- Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadi*, s. 19, 2005, İstanbul.

olduğu bir dengedir ve adalet bu dengenin içinde içkindir. Bediüzzaman'a göre insanın yolculuğu bu anlamda bu dengeye (Allah'a) doğru bir yolculuktur.

*"Şu Vehhâbi meselesinin âlem-i İslâmın an'anesi itibariyle nasıl ki üç esası var; öyle de, âlem-i insâniyet itibariyle dahi üç esası vardır:*

*Birincisi: Ehl-i dünyanın ve maddî tarihin nazarıyla, nev-i beşerin hayat-ı içtimâiyesi noktasında bakılsa, görülüyor ki hayat-ı içtimâiyeye-i siyâsiye itibariyle beşer birkaç devri geçirmiş.*

- \* *Birinci devri vahşet ve bedevîlik devri,*
- \* *İkinci devri memlûkiyet devri,*
- \* *Üçüncü devri esir devri,*
- \* *Dördüncüsü ecir devri,*
- \* *Beşincisi mâlikîyet ve serbestiyet devridir.*

*Vahşet devri dinlerle, hükümetlerle tebdil edilmiş, nim-medeniyet devri açılmış. Fakat, nev-i beşerin zekileri ve kavîleri, insanların bir kısmını abd ve memlûk ittihaz edip hayvan derecesine indirmişler. Sonra bu memlûklar dahi bir intibâha düşüp gayrete gelerek o devri esir devrine çevirmişler; yani, memlûkiyetten kurtulup fakat el-hûkmü li'l-ğâlib olan zalim düsturuyla yine insanların kavîleri zayıflarına esir muâmelesi yapmışlar. Sonra, İhtilâl-i Kebîr gibi çok inkılâplarla, o devir de ecir devrine inkılâp etmiş. Yani, zenginler olan havas tabakası, avâmı ve fukarayı ücret mukabilinde hizmetkâr ittihaz etmesi, yani sermaye sahipleri ehl-i sa'yi ve ameleyi küçük bir ücrete mukabil istihdam etmeleridir.*

*Bu devirde sû-i istimâlât o dereceye vardı ki, bir sermayedar, kendi yerinde oturup, bankalar vâsıtasıyla bir günde bir milyon kazandığı halde; bir biçare amele, sabahdan akşama kadar, tahtel-arz madenlerde çalışıp, kut-u lâyemût derecesinde, on kuruşluk bir ücret kazanıyor. Şu hal, müthiş bir kin, bir iğbirar verdi ki, avâm tabakası havâssa ilân-ı isyan etti. Şu asrın tâbiriyle, sosyalistlik, bolşeviklik sûretinde, evvel Rusya'yı zîr ü zeber edip geçen Harb-i Umumiden istifade ederek, her yerde kök saldılar. Şu bolşevizmin perdesi altındaki kıyâm-ı avâm, havâssa karşı bir kin ve bir tezyif fikrini verdiğinden, büyüklere ve havâssa âit medâr-ı şeref her şeyi kırmak için bir cesaret vermiş.<sup>30</sup> Üstad şöyle devam eder: "Bir rüyada demiştim: Devletler, milletlerin hafif muharebesi, tabakat-ı beşerin şedid olan harbine terk-i mevki ediyor. Zira beşer, edvarda esirlik istemedi, kanyıyla parçaladı. Şimdi ecir olmuştur; onun yükünü çeker, onu da parçalıyor. Beşerin başı ihtiyar; edvâr-ı hamsesi var. Vahşet ve bedevîyet, memlûkiyet, esaret, şimdi dahi ecirdir, başlamıştır, geçiyor."<sup>31</sup>*

Bundan dolayıdır ki; bu dengenin içkin olduğu bir ümmet aynı zamanda bir serbestiyet ve malikiyet devridir ve sonsuzdan gelip, sonsuz iyiliğe gider. İşte burada bu iki kavram bize göre yalnız bir 'İslam İktisadiyatını' anlatmaz bu iki kavram kapitalizm sonrasının iktisadi ve moral (ahlaki) değerler bütününe erişmenin ilk ekonomik ve sosyolojik adımları olarak anlaşılmalıdır.

### 3.1 Şimdinin Batı Medeniyeti

Aslında Said Nursi ecir devri dediği kapitalizmi 'medeniyet-i hazır-a garbiye (şimdinin batı medeniyeti) diye de anlatır. Şöyle devam eder: 'edeniyet-i hazır-a garbiye, semavi kanun-u esasilere muhalif olarak hareket

*Devletler, milletlerin hafif muharebesi, tabakat-ı beşerin şedid olan harbine terk-i mevki ediyor. Zira beşer, edvarda esirlik istemedi, kanyıyla parçaladı. Şimdi ecir olmuştur; onun yükünü çeker, onu da parçalıyor. Beşerin başı ihtiyar; edvâr-ı hamsesi var. Vahşet ve bedevîyet, memlûkiyet, esaret, şimdi dahi ecirdir, başlamıştır, geçiyor."*

30- Said Nursi, Mektubat, Yeni Asya Neşr., s. 353, 1994, İstanbul.

31- Said Nursi, Sözler, Yeni Asya Neşr., s. 650, 1994, İstanbul.

*Bediüzzaman, batının yoksulları sürekli olarak çatışmaya sevk ettiğini söyler. Şöyle der: ' Biçare avam ve havas tabakasını daima mübarezeye teşvik etmiş, Kur'an'ın kanuni esasisi olan 'vücut-u zekât, hurmet-i riba' vasıtasıyla avamın havassa karşı itaatini ve havasın avama karşı şefkatini temin eden o kudsi kanunu bırakıp burjuvaları zulme, fukaraları isyana sevk etmeye mecbur etmiş.*

ettiği için seyyiatı hasenatına, hataları, zararları, faydalarına racih geldi. Medeniyetteki maksud-u hakiki olan istirahat-i umumiye ve saadet-i hayat-ı dünyeviye bozuldu. İktisat, kanaat, yerine israf ve sefahet ve sa'y ve hizmet yerine tembellik ve istirahat meyli galebe çaldığından, biçare beşeri hem gayet fakir hem tembel eyledi.'<sup>32</sup> Burada Bediüzzaman'ın tembellik vurgusu, çalışmayan ve çalışmadan avam tabakasının üzerinden geçinen aristokrat sınıfadır. Çünkü Bediüzzaman, aynı paragrafta israf ve sefahet olgularından şikâyetçi olur. İsrâf, kapitalist bir sistemde ya da kapitalizm öncesi sistemlerde ancak artığa el koyan ya da işgücünü sömürerek artı değer oluşturan ve buna iktisadi araçlarla el koyan hâkim sınıfların işidir. O halde çalışan-reaya ve/veya işçi olarak- kesimlerin hem tembellik yapma hem de israf yapma gibi bir lüksleri yoktur. Zaten Bediüzzaman, bu iki olguyu ( israf ve tembellik) garp medeniyeti bağlamında söyler. O halde, tarihsel olarak burada sanayi kapitalizmi ve sanayi kapitalizmi öncesi dönemi anlamamız gerekir. Bediüzzaman, batının yoksulları sürekli olarak çatışmaya sevk ettiğini söyler. Şöyle der: ' Biçare avam ve havas tabakasını daima mübarezeye teşvik etmiş, Kur'an'ın kanuni esasisi olan 'vücut-u zekât, hurmet-i riba' vasıtasıyla avamın havassa karşı itaatini ve havasın avama karşı şefkatini temin eden o kudsi kanunu bırakıp burjuvaları zulme, fukaraları isyana sevk etmeye mecbur etmiş. İstirahat-i beşeriyeyi zir-ü zeber etti.'<sup>33</sup> Burada anlatılan, bizim yukarıdaki bahislerde anlattığımız kapitalizmin merkantilist döneminden altın para sistemine dayanan sömürgecilğe (Britanya ile başlayan) oradan ulus-devletlere dayanan sermaye birikim sistemlerine ve 2. Dünya savaşı sonrası ABD'nin hegemonyasında şekillenen yeni sömürgeci döneme kadar, bütün bu iki asrı aşkın sürecin temel dinamikleridir. Ama aynı zamanda, burada bu, beşeriyet için zir ü zeber ( alt-üst oluş, anarşik, kontrolsüz işleyiş) oluşturan durumun 'ne olursa' ortadan kalkacağına da söyler Bediüzzaman. Der ki, vücut-u zekât, hurmet-i riba'yı görmemek, buradan uzaklaşmak bütün bu zulmün kaynağıdır.

Bundan dolayı hemen ikinci kavramımıza geçelim. Riba. Riba kavramı genellikle faizle aynı anlamda kullanılmış ve öyle sanılmıştır. Oysa bu eksik hatta sonuçları itibarıyla da yanlış bir bilgidir.

Kapitalizmin ekonomisinde faiz ve faize dayalı çevrim o ekonominin işleyişinin bir sonucudur. Ama faize dayalı çevrim paradoksal bir şekilde sistemi zehirler ve onun tekelci, adil olmayan yüzünü daha da ortaya çıkartarak çürütür.

İsveçli iktisatçı Wicksell, bir yatırımdan elde edilecek getiri oranını doğal oran olarak niteler ve doğal oranın, borçlanma maliyetinin (faiz oranı) üzerinde olması durumunda çarkların döneceğini, aksi takdirde durgunluğun kaçınılmaz olduğunu söyler. Bu genel kural daha sonra karmaşık bir yığın modele dönüştürülüp farklı düzeylerde anlatıldı. Enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki ve üretim-enflasyon-faiz oranı ilişkileri ciddi kural ve teorilerle (Mesela Taylor kuralı gibi) açıklandı.

Sonuçta banka sistemi ve onun olmazsa olmaz silahı faiz, tüm sistemi saran kanserli yapılar yarattı. Çünkü mali sistemin getirileri doğal orandan (kar oranlarından) bağımsızlaşıp naylon bir yapı yaratmıştı. Wicksell'in doğal oranını, Marx, zaten kar oranı diye açıklamıştı ve bu doğal oran ya da kar oranı, teknoloji eskiyince yeni teknoloji ile birlikte, eski sektörlerde negatif teknoloji rantı nedeniyle, yeni sektörlerde de sömürü oranının düşmesiyle düşüyordu.



Böyle olunca devreye finans kapital giriyor ve parayı saklayarak borçlanma maliyetlerini yukarı çekip durgunluğu (krizi) kronikleştiriyordu. Bu durum, son elli yılda, banka sistemini kanserli bir ur gibi büyüttü. İşte şimdi bu kanserli ur da, bünyeyle birlikte, ölüyor. Ancak bu işleyişi İslam, başından beri olağanüstü bir farkındalıkla tespit etmiş ve olmaması gerektiğini söylemiştir. Bu bağlamda İslam'da yasak olan yalnız faiz değildir; bütünüyle riba yasaktır.

Faiz, ribanın yalnız birinci türüdür. (Ribe'n-nesie) Ribanın ikinci türü ise eşitsizliğe dayalı mübadeledir. Güçsüz olanı sömürmek, ezmek, zor durumda olanın elindeki yok pahasına almak... (Ribe'l-fadl) Ribanın üçüncü türü çok açıklayıcıdır: Bu riba, (Bey'ü'l-garar) mevcut olmayan varlıkların mübadelesini yasaklar.<sup>34</sup> Yani bugün sistem, Bey'ül'garar yasağı uygulaysaydı bu kriz bir mali kriz olarak ortaya çıkmazdı. Ama "o zaman kapitalizm olur muydu," sorusu ayrı bir tartışmanın konusudur. Özellikle son krizle birlikte hem Sukuk hem de İslami fonların yeni bir bankacılık sistemi olarak yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Yeni bir bankacılık sistemi ve bunun ekonomisi doğuyor. Doğal getiri oranını aşmayan bir faiz oranının sürekliliği yeni bir sistem demektir.

Burada alternatif bir iktisadi sistemin temellerini bulabilir miyiz ve bulursak bunu İslam iktisadi olarak nitelendirmek mümkün müdür? Önce şunu söylemek gerek; İslam, içinde bulunduğu toplumu nizamını veri kabul ederek, bunu Kur'an'ın temellerine göre düzenlemek isteyen bir anlayışa sahiptir. Burada tartışılması gereken Kur'an'ın temellerinin kapitalizmle örtüşüp örtüşmeyeceğidir. Burada bizim yorumumuz Kur'an'ın tamamıyla kapitalizmin dışı bir sistem vazettiği yönündedir. Nitekim Bediüzzaman, insanlık ecir dönemini açacak derken, bizce bunu kastediyordu.

Bu konuda Ahmet Tabakoğlu'da şöyle der; İslam iktisadi ile bilgilerin yerleştirileceği çerçeveyi belirleyen iki önemli unsurun adalet ve hâkimiyettir.<sup>35</sup> Tabakoğlu burada hâkimiyeti denge ve o dengenin hâkimiyeti anlamında kullanır. Sermayenin temerküzü ve tekelleşmesi bu anlamda, bu dengeye aykırı bir durumdur. İslam'ın öngördüğü temerküz değil infaktır. İnfak, tüketim, transfer, (aktarma) ve yatırım harcamalarını kapsar.<sup>36</sup> Ama harcama da helal gelirin kaynağıdır. Helal gelir ise içinde riba olmayan gelirdir. Peki, bütün bunlar bize kapitalizmden çok ayrı yeni iktisadi-sosyal düzeni anlatır mı; bizce evet. Bu düzeni de Bediüzzaman formüle eder: Serbestiyet ve Malikiyet.

### Sonuç Yerine...

Said Nursi'nin malikiyet kavramı iktisadi olarak bu sistemi anlatan anahtar bir kavramdır.

İslam'ın mülkiyet konusunda umumi yaklaşımı, mülk Allah'ındır ilkesidir. Bu çerçeve içersinde özel mülkiyet bir haktır. Bu yüzden Hz. Peygamber, 'malının önünde öldürülen kimse şehittir' (Buhari, Mezalim,33) buyurmuştur. Bununla birlikte, bazı şeylerde kamu mülkiyeti tanınmıştır. Bir hadise göre: ' İnsanlar üç şeyde ortaktır; su, bitki ve ateş (Ebu Davud, İcare, 3477) Özel mülkiyetin sınırı helal yollardan elde edilmesi ve cemiyet menfaati ile çelişmemesidir. Nitekim Hz. Peygamber ikta ettiği bir toprağı, içinde tuz madeninin bulunduğu; dolayısıyla ferdi mülkiyet altında cemiyete zarar

*Faiz, ribanın yalnız birinci türüdür. (Ribe'n-nesie) Ribanın ikinci türü ise eşitsizliğe dayalı mübadeledir. Güçsüz olanı sömürmek, ezmek, zor durumda olanın elindeki yok pahasına almak... (Ribe'l-fadl) Ribanın üçüncü türü çok açıklayıcıdır: Bu riba, (Bey'ü'l-garar) mevcut olmayan varlıkların mübadelesini yasaklar. Yani bugün sistem, Bey'ül'garar yasağı uygulaysaydı bu kriz bir mali kriz olarak ortaya çıkmazdı.*

34- Ahmet Tabakoğlu, age, s. 45.

35- Age, s:146

36- Age,s:148

vereceği gerekçesiyle geri almıştı. (Ebu Davud, Harac, 3064)

İslam'ın cemaatçi tavrına örnek olarak 'İslam'da zarar vermek ve zarara uğramak yoktur' (İbn Mace, Ahkâm,17) hadisini verebiliriz. Bu hadisin hukuki yorumlarından bir tanesi de kamuya yönelik her türlü zararın giderilmesi gereğidir.<sup>37</sup>

Şimdi Said Nursi bu iki temel kavramla, (malikiyet ve serbestiyet) şu an hemen bu kriz sonrası (tabii uzun vadede kapitalizm sonrası) yeni bir sistemi anlatmıştır. Ama bu iki kavram, aynı zamanda, İslam'da yer bulan ve bir iktisadi, sosyal, siyasi düzeni anlatan Fütüvvet (dayanışma) Nisab (sınır) kavramlarına da içkindir.

Bu cümleden olmak üzere, Said Nursi'nin nizamı (Malikiyet ve Serbestiyet devri) bütünüyle eksiksiz bir kapitalizm sonrası nizamdır ve üstelik ütöpik değil, uygulanabilir bir nizamdır.

**Bu nizam, ( iktisadi-içtimai sistem) kapitalizmin içinde ona rağmen ve onunla birlikte var olabilir ve giderek ona aşan, giderek (o'nu) yok eden bir büyüklüğe erişebilir ki, bu ümmeti kapsamaktır.**



### Abstract

This study aims at making a modest contribution to alternative economic discussions brought to light by the global economic crisis began in 2008. Undoubtedly by alternative economics we don't mean only the economic, but we begin to talk about far more beyond it, a new social structure. In this sense this study is not exclusively economic, but moving from economics, it tries to imagine a new society.

### Key Words

Global economic crisis, ownership and freedom, capitalism, national state, mercantilism, interests, riba



### KAYNAKÇA

Amin, Samir: "Politik İslam", 2003, (çevrimiçi), <http://www.sendika.org/> 295, 10. 10. 2005.

Arrighi, Giovanni: *Adam Smith in Beijing*, Verso, 2007.

Canlı, Cemalettin& Beysülen, Yusuf Kenan: *Zaman İçinde Bediüzzaman, İletişim Yayınları*, 2010, İstanbul.

Ertem, Cemil: *Malikiyet ve Serbestiyet Devri*, Köprü dergisi, Hutbe-i Şamiye Özel Sayısı, 2011.

Frank, A. G.:

Re Orient: *Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, 1997, California.

Genç, Mehmet *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s. 71, Ötüken Neşriyat, 2007, İstanbul.

Hardt, Michael ve Negri Antonio: *Common Wealth*, 2009, New York.

Kazgan, Gülten: *Milletlerin Zenginliği içinde sunuş*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.

Keyder, Çağlar *Memalik-İ Osmaniyeden Avrupa Birliği'ne*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Marx, Karl: *Kapital* cilt 1, Yordam Yayınları, 2011, İstanbul.

Nursi, Said: *Mektubat*, Yeni Asya Neşr., 1994, İstanbul.

Nursi, Said: *Sözler*, Yeni Asya Neşr., 1994, İstanbul.

Schumpeter, J. A. : *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, Alter Yayınları, 2007, İstanbul.

Smith, Adam: *Milletlerin Zenginliği*, İş Bankası Yayınları, 2006, İstanbul.

Tabakoğlu, Ahmet: *İslam İktisadi*, KİTABEVİ, 2005, İstanbul.